

МРНТИ 16.21.51

А.Қ. Жұбанов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білім институты, ф.ғ.д., профессор

ЭТНОМӘДЕНИЕТТІК СЕМАНТИКА БЕЛГІЛЕНІМІ «ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДА» ЕСКЕРІЛУІ ҚАЖЕТ

Аннотация. Мақалада этномәдени мәселеге қатысты жаңа көзқарастар келтіріледі, тілдің лингвомәдени модельдеріне қысқаша шолу жасалып, олардағы ұлттық мәдени семантика мәселесіне көңіл аударылады.

Тірек сөздер: семантика, этномәдениеттану, мәдениеттану, этнографизмдер, картография, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, экстралингвистикалық белгіленім.

А.К. Жұбанов

Институт языкознания имени А. Байтурсинова, д.ф.н., профессор

РАЗМЕТКА ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ СЕМАНТИКИ ДОЛЖНА БЫТЬ УЧТЕНА В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматривается современный взгляд на этнокультурологическую проблематику. Проводится краткий обзор лингвокультурологических моделей языка, в котором рассматриваются вопросы, связанные с национально-культурной спецификой семантики.

Ключевые слова: семантика, этнокультура, культурология, этнографизм, картография, этнолингвистика, лингвокультурология, экстралингвистическая разметка.

A. K. Zhubanov

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Doctor of Philology, Professor

THE MARKING OF ETHNO-CULTURAL SEMANTICS SHOULD BE TAKEN INTO ACCOUNT IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article deals with the modern view of ethnoculturological problems. The short review of linguoculturological models of the language is carried out in which the problems connected with the national and cultural specifics of semantics are considered.

Keywords: semantics, ethnoculture, linguoculturology, ethnographism, cartography, ethnolinguistics, linguoculturology, extralinguistic marking.

Тілді этномәдениеттанымдық тәсілмен зерттеу және мәдениеттану семантикаға заманауи көзқарас А.А. Потебнидің қысқаша концепциясындағы халықтар тілінің мәселелері туралы тарихи талдауында қарастырылған [1]. Аталған шолуда ғалымның ұстанымдарындағы аса маңызды этномәдениеттанымдық тәсілдердің лексикалық бірліктерге эквивалентті қатыстылық жақтарына аса мән берілген. Оған ең алдымен жағатындар нақты тілдердің ерекшелік ретінде оны халықтық тұрғыда түсіну және қайсыбір

мазмұн ретінде тілде бейнеленетіндігі, сана мен ойлау идеяларының тығыз байланыста болатындығы да тілдің халықтық ерекшелігі деуге болады [1, 189]. А.А. Потебняның этникалық тілдердің болашақ дамуына қатысты ойларының ұшқырлығын арнайы айта кетуге тұрарлық, себебі ол өз ойларында болашақта ұлттық тілдердің жалпыхалықтық тілге айналып кетуіне қарсы екендігін айтады, ал бұл қазіргі кезде аса өзекті мәселе болып саналады. Сонымен, ғалымдардың XIX ғасырдың 90-жылдары айтқан ой-тұжырымдары қазіргі кездегі ғылыми салалардың талабына сай келіп, жаңа ғылыми парадигмалардың негізін құрады және тілге қатысты жаңа эпистемикалық білімді қалыптастыруға айтарлықтай әсер етті.

Этнографиялық саладағы орыс тіл біліміндегі келесі бір бағыт – ол диалектологиядағы, картографиядағы және этнографиялық ақиқатты белгілейтін лексикалық жүйенің жеке фрагменттерін зерттеудегі тілдік-этнографиялық бағыт. Этнография мен лингвистиканың тоғысынан туындаған көптеген ой-тұжырымдар қазіргі замандық этнолингвистика мен лингвомәдениеттану аясында дамып отыр. Н.И. Толстойдың «сөз – зат – әрекет» ұштағаны бойынша [2], мәдениеттің көптеген элементтері (әдет-ғұрыптар, ырымдар, нанымдар және т.б.) тілдердің вербальды, заттық және акциональдық түрлерінде біте қайнасып тұтасып кеткенін байқауға болады. Қарама-қарсы қойылған (яғни бір-біріне толық сәйкес келетін және бірдей ақиқаттықты білдіретін) және қарама-қарсы қойылмаған (яғни басқа зоналарда толық немесе ішінара эквиваленттері жоқ) жайттарды сипаттайтын диалектілік өзгешелікті зерттеу әрекеті қазіргі кездегі мотивацияланған (дәлелді) және мотивацияланбаған (дәлелсіз) лакундармен үндесіп жатыр.

Орыс тілі тарихын этномәдени танымдық сипатта зерттеу жүргізу жұмысына психологиялық параметрді қосудың маңыздылығы жеке қарастырылады (Н.Н.Дурновтың, Д.К.Зелениннің, М.Н.Покровскийдің, А.И.Соболевскийдің, А.А.Шахматовтың және т.б. ғалымдардың еңбектері), ал бұл жағдай лингвомәдени парадигма мәнін толығымен өзгертіп, мәдениет түрлерін зерттеудің мынадай бағыттарын бөліп қарастырады: элитарлы мәдениет, дәстүрлі халықтық (диалектілік), дәстүрлі-кәсіби (әлеуметтік-диалектілік), идиолектілік. Қазіргі кездегі лингвомәдени танымда аталған идеялар бір лингвомәдени қоғамдастық аясында, әртүрлі субмәдениет пен контрмәдениеттің және т.б. әлеуметтік-мәдени вариациялығының әріқарайғы даму процесін жалғастыра түсті.

Тілдік және мәдени құндылықтар аясындағы бағыттарда туыс тілдердің ұлттық-ерекшеліктері анықталып, алынған нәтижелер негізінде әлем тілдерінің бейнесі жасалады, мысалы, славян тілдерінің әлемдік бейнесі немесе – әлемдегі балқан тілдерінің моделі. Шындығына келсек, зерттеу проблемасы мен мақсатына қарай, көбінде мұндай жұмыстар лингвистика саласынан гөрі этнография саласы бойынша орындалғанын айта кету қажет. Нәтижесінде бұл жұмыстар лингвомәдениеттану бағыты бойынша жаңа бағыттардың туындауына себепші болды.

Тілдік құбылыстар мен этнос реалийлерін бірлікте қарастыру дәстүрі лингвоелтану концепсиясына бекітіледі. Шындығында, тәжірибеде лингвоелтану материалдарын оқыту – дидактикалық мақсатта пайдалану Л.В.Щерба, В.В.Виноградовтың еңбектеріне тіреледі [3; 4]. Осы салада зерттеу жүргізген ғалымдардың қажырлы еңбегінің арқасында және лингвоелтану мәселесін этномәдени таным тәсілдерімен зерттеуде семантиканың ұлттық-мәдени ерекшелігін оның тек жеке фрагменттері түрінде ғана емес, толық түрдегі лексика-семантикалық жүйе ретінде сипаттауға мүмкіндік туды.

Тіл концепсиясының лингвоелтану мәселенің маңыздылығын тілге қатысты этномәдени көзқараста, әсіресе оның лексикалық семантикаға қатысты үлесінің зор екендігін, лингвомәдениеттану саласын жеке ғылым саласы ретінде санауға қатысты атқарған рөлін баса айтуға болады. Әсіресе, оның маңыздылығы семантиканың лингвистикалық

және экстралингвистикалық қатыстылығын шешуге байланысты жаңаша көзқараста қарастырылуы. Лингвоелтану мәселесі тілдік бірліктерді тілдік семантика аясынан сырт шығып қарастырмауға тырысу дәстүрінен айыруға көмектесті, яғни дәстүр бойынша тілді мәдениеттен және тіл иелерінің ұлттық санасынан ажыратуына мүмкіндік жасады.

Бірақ, лингвоелтану концепциясының өкілдері күнделікті өмірге семантиканың ұлттық-мәдени ерекшелігін толық сипатта зерттеу мәселесін күн тәртібіне қойып, эквивалентсіз лексиканы зерттеуге негізгі зейінді аударуға көңіл бөлген, ал эквиваленттілік пен фоналық номинативті бірліктер назардан тыс қалғаны белгілі. Дей тұра, жүргізілген бақылаулардың нәтижесінде мәдениаралық қатынастар жасау шарты бойынша сөздік эквиваленттері әртүрлі дәрежедегі эквиваленттіліктер байқалады, ал табиғаты мен сипаттамасы бойынша мағынасы айтарлықтай айқын емес фондық лексика зерттеушілер назарынан тыс қалғаны мәлім. Оның үстіне, ұсынылған салыстырмалы-аударма принципі лингвоелтану сөздігін классификациялауда негіз етіп қойылып, тек эквивалентті және эквивалентсіз лексикалар үшін анық түрде жүзеге асады да, ал фондық сөздер тілдік емес әдістемелік критерийлер арқылы ғана таңдалып алынады. Бұл жерде түсініксіз болып тұрған мәселе – эквивалентті лексиканы бөліп алу мен оны сипаттау әрекеттері. Себебі олардың мәртебесі осы кезге дейін тұрақты түсіндірілмей келеді, ал сонымен бірге фондық және эквиваленттік сөздер арасы да нақты ажыратылмай жүр.

Біздің шолуымызда Н.Г. Комлевтің семантикалық концепциясына арнайы орын берілді. Ғалым Н.Г. Комлев тілдің «полиморфалық» табиғатына сүйене отырып, тіл мүмкіндігі тек қарым-қатынас кезіндегі қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге таным құралы ретінде адамға қызмет ететінін айтады [5].

Ғалым Н.Г. Комлев мағынаны субъективті элементке қатыстыра отырып, ресейлік лингвистикада алғаш рет мәдениет компонентінің табиғатын жүйелі түрде зерттеу керек деген ұсыныс жасаған болатын. Автордың ақиқат-сөздермен шектелген лексика аясынан сырт шығуы, яғни әртүрлі тілдердегі тең бағалы сөздер облысына шығуы өздерінің теориялық салдары жағынан айрықша жағдай болып саналады.

Ғалым Н.Г. Комлев өзінің тәсілін лингвомәдениеттанымға қатысты деп атамағанымен, ғылыми айналымға қазіргі парадигмаларда өзінің маңыздылығын жоғалтпаған ұғымдық-терминологиялық аппаратты активті түрде енгізді. Мысалы, ғалым сөздің мәдениет мағынасына қатысты болуынан сөздердің коннотация көлемінің әртүрлі болуын әртүрлі адамдардың дұрыс ұғынуы үшін «акпараттық жүктеме» деген терминді пайдаланады. Мұндай жағдайды әр адамның әр көлемдегі білімге ие болуымен де түсіндіруге болады.

Шетел ғылымында тілге этномәдениеттанымдық тәсілді қолданудың қайнар көзі В.фон Гумбольдттың салыстырмалы антропология концепциясына тіреледі [6]. Ал бұл концепция еуропалық дәстүрге және америкалық ғылыми дәстүр арнасындағы мәдени антропология концепцияларына да бастама болды (Фр. Боаса, Б.Л. Уорфа, Э. Сепира еңбектерінде [7]). Зерттеуде «ұлттық бөлінулер», «ұлттың тілдік сана-сезімі», тілдік айырмашылықтың негізін құрастырушы ретіндегі адамның рухани күшінің әрекеті, тіл мен адамның ұлттық ата тегі, өркениет пен мәдениет араларындағы байланыстарға қатысты мәселелерге акцент жасалады. Осындай контексте ғалым В. Гумбольдтке тіл рөлі соншалықты маңызды болып көрінеді, тіпті зерттеуші егер халықтың дүниетанымы көптеген әдебиеттерде көрініс тапқан жағдайда, онда халықтың мінез-құлпын тілдік деректер бойынша зерттеу мүмкіндігі болатындығы жайлы аса маңызды қорытындыға келеді. В.Гумбольдттің еңбектерінде ұсынылған жалпы сана-сезім құрылым ішіне енетін тілдік сана концепциясы кейіндеу Г.Г. Шпеттің зерттеулерінде өз жалғасын тапты [8]. Оған себеп болған өзінің жалпыға бірдейлігімен сипатталатын «сана мәдениетінің» тілде өзінің бастауы мен алғашқы формасы бар және әртүрлі формада (көркемөнер, ғылым, құқық

және т.б.) көрініс табады. Тілге этномәдениеттану әдісін қолданудың келесі даму жолдары саналатын мәдениет элементтері ретінде «сөз-ұғым» идеясын жатқызуға болады. Мұнда ұғымның диалектикасы және мүмкіндіктер диалектикасы көрініс табады, ал соңғысы, яғни мүмкіндіктер диалектикасы мәдени мағынаны жүзеге асыратын диалектика және ол «экспозициялау мен түсіндіру диалектикасы» деп аталып жүр.

Тілді этномәдениеттану көзқараспен зерттеуге салмақты үлес қосқан америкалық антропологтар болатын. Ғалым Б.Л. Уорф тіл мен мәдениет арасындағы сәйкестіктер сипаты жайлы бірнеше жайттарды тұжырымдады және сонымен бірге мәдениет фактілерінің лингвистикалық тұрғыда шарттастық принципін негіздеді, әлемді бөліктеудегі тілдің рөлін көрсетті, тіл мен ойлау/сананы және әртүрлі әлем бейнесінің қалыптасу жолдарын және т.б. зерттеді. Бірақ бүгінгі күні де өзінің маңыздылығын жоғалтпаған көптеген мәселелердің шешімін табу қазіргі кездегі білім тұрғысынан бізді қанағаттандыра бермейді, себебі тіл рөлінің гипертрофиялануы және халықтардың әртүрлі тәжірибелері мен адамдардың сана-сезімін бағаламау және т.б. орын алады. Нәтижесінде автор әртүрлі тілдердің семантикалық кеңістіктер араларындағы айырмашылықтардың себебін ескертетін факторлар рөлін бағалауды ұсынады. Әрине, мұнымен келісу қиынға соғады.

Э.Сепирдің еңбектерінде біз қазіргі лингвистиканың айырмашылығына жатқызуға болатын полипарадигмалықтың бастауларын кездестіреміз [7]. Ғалым мәдениет концепциясын дамыту жолдарын зерттейді. Мәдениет пен оның түрлері мен өркениеттің даму деңгейінің тәуелсіздігі мен мәдениеттің өз-өздерін қанағаттандыра алатындығын негіздейді, сонымен бірге мәдениеттің даму сағылары мен тілдік морфология арасындағы себепті байланыстың жоқтығын баса көрсетеді. Америкалық тілшілер ғылыми айналымға жаңа зерттеулер парадигмаларында («ойлау әлемі», «ойлау кеңістігі», «тілдік ойлау ортасы» және т.б.) өзекті саналатын ұғымдарды енгізді.

Этномәдениеттанымның келелі мәселелерінің жиынтығына қазіргі кездегі көзқарасты біз лингвомәдениеттанымның тілдік моделіне қысқаша шолу жасаумен шектелдік. Онда семантиканың ұлттық-мәдениет ерекшелігіне, этномәдениет ақпаратты және тілдің лексикалық жүйесінің этномәдениеттаным параметрлерін өлшеуге қатысты мәселелер қарастырылды.

Тілдің лексикалық жүйесін этномәдениеттанымдық негізде сипаттауға арналған біздің зерттеуімізде этномәдениеттік мазмұн сипатын бағалау критерийі қолданылған. Мазмұн сипаты тілдік белгі мағынасына бекітілсе, сол сияқты активті этномәдениеттік мағыналар тілдік тұлғаның санасына тіркеледі. Осы зерттеудің негізін құрайтын «этномәдени мазмұн» ұғымы ақпараттық-мағына кеңістігінде барынша жеткілікті кең категория ретінде саналады және ол этникалық пен мәдени факторлар арқылы қалыптасады, дамиды және өзгеріске ұшырайды. Бұған тілдік мағына аясынан сырт жататын құбылыстардың қатысы бар. Яғни айтарлықтай кең және тілге қарағанда біршама тілге тәуелсіз контекст (мәтін үзіндісі) негізінде жасалады, ал дәлірек айтсақ, оған әсер ететін: концептер жүйесі, идеялар, білімдер, ассоциациялар. Ұсынып отырған этномәдениет мазмұнындағы концепция келесі тұжырымдарға негізделеді:

1. Егер тілді ұлттық мәдениеттің қоғамдық құбылысы деп түсінетін болсақ, онда барлық лексика-фразеологиялық тілдік жүйе мәдени өлшеммен сипатталады. Аталған тілдік жүйе, бір жағынан, қоршаған ортаға жалпыадамзаттық кешенді-мәдени көзқарасты, екінші жағынан, нақты халықтың дүниеге көзқарасы мен дүниетанымын өз жадында сақтайды. Сондықтан, кез келген екі лингвомәдени қоғамдастықтар арасында белгілі дәрежеде мәдениеттер аясының сәйкестігі болуынан, мұндай сәйкестік толық немесе ұқсастық түрінде тілдік бірліктерге қатысты да байқалады. Мұндай жалпыадамзаттық мазмұндағы мәселе әртүрлі тілдердің сәйкес келетін семантикалық құрылымына енуі

камтамасыз етеді, ал бұл жағдай әртүрлі тілдер арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік жасайды. Этномәдени семантиканы зерттеу мәселесі жалпы мазмұн ішінен бірегей ерекшелікке ие және қайталанбайтын, әрі әмбебап сипаттағы семантикалық бірлікті іздеп-табу әрекетін жүзеге асыруға жағдай жасайды.

2. Этномәдени мағына, шындығында, көп өлшемді, қолданушы жағынан әртүрлі, тілдік бірлік пен сөйлеу тілі/мәтіндік жағынан локалданған, экспликациялық пішін жағынан, ұлттық-мәдениет түптулғалық этникалық тіл иелері жағынан тәуелділік дәрежесі бойынша бірдей емес.

3. Этномәдени мазмұнның бастауы әрекеттестік кеңістігінің әртүрлі деңгейінен байқалады:

– *тілдегі мәдениет* – қарастырып отырған тілдегі этномәдени ақпараттың ең ұтымды индикация тәсілдерін айқындау арқылы, олардағы анық және жасырын сілтемелерді жүйелеу арқылы;

– *этнос және тіл* – номинация бірлігіндегі әлемге деген арнайы көзқарасты бейнелеудің әдіс-тәсілдері және сонымен бірге нысанды идентификациялау кезіндегі қайсыбір белгіні таңдауды қоса есептегенде;

– *мәдениет тілі* – осы лингвомәдени қоғамдастыққа тән мәдени мәнді тілдік бірліктерде жүзеге асқан концептерді талдау.

– *мәдениеттегі тіл* – тіл мен тілдік бірліктердің мәдени символикасы.

Біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты қазақ тілінің лексикалық семантикасын салыстырмалы-аударма аспектісінде лингвомәдениеттанымдық әдістің теориялық жағын жете зерттеу және болашақта лингвомәдениеттаным типіндегі қазақ-орыс-ағылшын үштілдік сөздікті құрастыру болып табылады.

Сондықтан, біздің зерттеу нысанымызға мазмұндық-ақпараттық құрылымы бойынша лингвистикалық және этномәдени ақпараттарды қоса қарастыруды мақсат ететін лексикалық және фразеологиялық бірліктер алынады. Мұндай зерттеу нәтижелерінің негізінде қазақ тілі ұлттық тіл ретінде этнос пен мәдениет кеңістігінде қарастырылып, аса маңызды этногендік фактор болып саналады.

Зерттеу жұмысының нәтижелері қазақ тілінің Ұлттық корпусын құрастыру кезіндегі мәтіндерге мәдени-семантикалық белгіленім жүргізу тұсында ескеріледі. Сонымен бірге, бір тілден екінші тілге аударма жүргізуге қатысты дәріс оқу, тілаларлық қатынастар мен мәдениаралық тілдесуге қатысты оқылатын дәрістер үшін де пайдалануға болады деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Потебня А.А. Мысль и язык. К.: СИНТО, 1993. 192 с.
[2] Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и её роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в этнографии. Язык и этнос. Л., 1983. 54 с.
[3] Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Едиториал УРСС, 2004. 432 с.
[4] Виноградов В.В. О языке художественной прозы. Избранные труды. М.: Изд-во «Наука», 1980. 359 с.
[5] Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М.: Едиториал УРСС, 2003. 192 с.
[6] Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. 451 с.
[7] Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 2001. 652 с.
[8] Шпет Г.Г. Внутренняя форма слова (эподы и вариации на темы Гумбольдта). М.: Едиториал УРСС, 2003. 216 с.